

Ábrahám Barna

A magyarság a Szepességben az újkor századaiban¹

■ Az alábbi írás a Szepességnek a magyar tudományban és művészetben játszott szerepét kívánja vázolni, mintegy esettanulmányként érzékeltetve, hogy a régi Magyarország színes világában egy régió tömeges magyar népesség nélkül is országos súlyra tehetett szert az össznemzeti történelmi emlékezet és identitás formálásában. Szögezzük le: a Szepesség a magyarság számára etnikailag mindig is periféria volt. Igaz, a középkorban Csetnek felől jelentősebb északra vándorlás indult a Hernád völgyébe (amely a Balog, a Hanva, a Zách, az Ákos nemzetség telepítéseiből rajzolt ki), s feltehetőleg ezek a gömörörök voltak a lándzsás nemesek ősei, ám ezt a harminc falut, akárcsak az egyéb nem nemes településeket, a tatárjárás megtizedelte, és a népességet német és szláv betelepülés pótolta.² A Kisvármegye falvaiban a XVIII–XIX. századra eltűnt a magyar nyelv, legfeljebb az egyébként két-három nyelvű előkelő nemesi családok (a Berzeviczyek, a Csákyak, a Görgeyek, a Máriássyak) körében maradt fenn, míg a polgárok, ahogy teheték, elzárkóztak tőle, mint arról a XVII. század lőcsei krónikása tanúskodik. A királyi biztos felszólítására, hogy a magisztrátus magyarul beszéljen vele, a testület azt válaszolta, hogy ők, mint németek, más nyelven nem tudnak. Ugyancsak sérelmezték, hogy a rájuk erőszakolt magyar tanácsosok miatt el kellett törölni a német ruha és cipő használatát. Szintén a város német – és szlovák – lakosságát emelte ki útirajzában a zenész Daniel Speer, Hain Gáspárhoz hasonlóan hangsúlyozva a tanácsosok német viseletét mint az identitás meghatározó jegyét.³

A cipszer hungarus tudat évszázadai

Magyar hatás azonban nyelv nélkül is kimutatható, mindenekelőtt a reformációnak köszönhetően. Mint a XX. századi kutató rámutatott, a vallásváltás „a magyarságtól való szellemi különváláshoz” vezethetett volna, ám ez nem volt reális veszély. Pukánszky Béla emlékeztetett arra, hogy az itt uralkodó latinos humanista szellem

következtében a lutheri irányzat sehol sem ütközött olyan komoly akadályokba, mint éppen a Szepességben. Másrészt a lutheranizmus mellett a XVI. század végéig erős volt a tábora a Melanchtontól érkező s Kálvin felé mutató „kryptokálvinizmusnak”, szoros kapcsolatot teremtve a reformátussá lett magyarsággal. A szepességi protestáns vallásos irodalomból éppen a német lutheranizmus lényegi eleme, a misztikum hiányzik, inkább jellemzi az érzelmi elemek szinte teljes hiánya: „A józanságával, megfontoltságával ma is feltűnő cipszer áll mögötte: nem szereti a homályt, a tisztázatlan gondolatot, a szenvedély kilengéseit, a képzelet szeszélyes játékait, s még a lírában is konkrétumokhoz, tájhoz, mondához, anekdotához fűzi mondanivalóját. A szepesi német vallásos irodalomból olyan embertípust ismerünk meg, amely lelkiállapotában legalább olyan közel áll a tisztántúli kálvinista magyarhoz, mint német fajtestvérehez.” A végső tanulság tehát, hogy „a reformáció a Szepességben nem lazította a magyarság és a németiség együttélését, és inkább elősegítette, mint akadályozta egy sajátos magyar-német szellem kialakulását”⁴.

A naiv eredetkutatás keretében, a Frölich Dávid készmárki matematikaprofesszor által alkotott *Deutschungar* fogalom (1641) is a hungarus tudatot erősítette,⁵ mint ahogy a Wittenbergben tanult szepességi német és szlovák diákok (így a lőcsei lelkésszé lett Lazari Ágoston is) fontos szerepet játszottak az ekkor még egyértelműen pozitív töltetű, ismert szállóige – „Extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita” – hazai terjesztésében. A nála szereplő *Pannonia* – ugyanott németül már *Ungarn* – a török előtti erős és boldog ország emléke.⁶

Hungarus tudat és hitvédelem különösen összefonódott a kuruc korban. A szászok a vallásszabadság védoszlopát látták a készmárki születésű, evangélikus Thököly Imrében, tömegesen támogatták, akárcsak nevelt fiát, II. Rákóczi Ferencet, akinek diplomáciai kapcsolatépítésben és külföldi pénzügyi műveletekben a készmárki Kray Jakab városbíró volt a legfőbb bizalmasa,

akit ezért 1709-ben a várost elfoglaló császári generális két másik polgárral együtt lefejeztetett. A késmárki vértanúk fontos elemei lesznek a XIX. század felföldi magyar panteonjának. A hagyományosan királyhű Lőcse (lásd Hain Gáspár dinasztikus szellemiségét) viszont kapitulált, útnak indítva a „fehér asszony”, Korponay Jánosné Géczy Julianna árulásának nagy jövőjű motívumát. (Valójában csak közvetített Löffelholz altábornagy és a magisztrátus között, ennek ellenére Rákóczi lapja, a *Mercurius Veridicus* „egyetlen ledér nőszemély” számlájára írta a város elesését.) Meg kell említenünk még a mérnyi polgárfiút, Czelder Orbánt, aki ezredesként, majd brigadérosként szolgálta Rákóczit⁷, majd a szatmári béke után újabb függetlenségi harcot indított, amihez a Szepességből és a környező vidékről mintegy 1200-an csatlakoztak. Megtorlasként Czeldert 1717-ben kivégezték.

A Szepességnek az újkori oktatásban és tudományban játszott szerepe közismert, elsősorban persze az itteni német értelmiségiek érdeméért, viszont a magyarság kultúráját is gazdagítva. A régiónak köszönhető az első magyar Európa-útirajz: Szepesi Csombor Márton késmárki diákként hallott a régi peregrinációs kapcsolatról, a danckai (Gdańsk) gimnáziumról.⁸ Oda indult 1616-ban a magyar ifjú, hogy azután bejárja Nyugat-Európa nagy részét, s útjáról az *Europica Varietas* (Kassa, 1620) lapjain beszámoljon. A lőcsei Brewer-nyomda viszont az egész ország ismereteit, felfogását formálta a hírneves *Lőcsei Kalendarium* kiadásával. A naptári részen kívül rövid krónikát, apróbb történeteket és jóvendöléseket is közölt, amelyek közül egyik-másik közmondássá, szállóigévé vált: „ez is a lőcsei kalendariumból való”. Magyar nyelvű kiadása 1626-ban indult meg, és 1741-ig majdnem minden évben megjelent, sőt más városokban is utánozni kezdték.

A Szepesség a magyar zenében is fontos szerepet játszott, bizonyára nem a *Lőcsei virginálkönyv* (tabulatúráskönyv, 1660–1670 körül keletkezett, 1924-ig a lőcsei egyházmegyei könyvtárban őrizték) volt az egyetlen gyűjtemény, amely a kor divatos nemzetközi darabjai mellett betekintést ad a Felföld főúri tánczenéjébe (német, magyar, szlovák és lengyel darabok), s díszítéseivel már a száz évvel későbbi verbunkos zenét előlegezi.

A magyar nemzeti ideológia megjelenése a felvilágosodás korában és a reformkorban

A felvilágosodás korában az elit hungarus tudata erősödött, az erdélyi szászokkal ellentétben végképp megszűnt az elhatárolódó német identitás, a modern nemzettudat kialakításának lehetősége, helyette a hazafiságtudat s ezen belül a magyarsággal való sorsközösség gondolata

erősödött, ami maga után vonta a magyar nyelv országos szerepének felismerését. A XVIII. század – II. József uralkodásáig igen csak erőszakos – katolizációs törekvései a cipszereket mint protestánsokat, Mária Terézia Magyarország számára hátrányos gazdaságpolitikája pedig mint iparúzókat és kereskedőket fokozatosan az udvar ellen hangolta, és a század végén meginduló nemesi reformtörekvések, az egyre inkább magyarnak tekintett hazai politika híveivé tették. A modern értelemben vett német tudat hiányát, a hungarus patriotizmus elsőségét jelzi, hogy amikor II. József az egész Birodalomban a németet tette hivatalos nyelvvé, az autonómiájuk elvételeével amúgy is megsértett szászok latinul kezdték vezetni jegyzőkönyveiket (1845-ig, amikor is az államnyelvi rangra emelkedett magyarra váltottak).⁹ A magyar nyelv iránti fokozódó érdeklődést emelte ki az az úttörő jellegű országismertető munka, melynek szerzője, Vályi András maga is évekig Lőcsén tanított: „... dicséretes német lakosaikban, hogy a magyar nyelvet is megtanulgatják.”¹⁰

Már itt meg kell említenünk azt a régi intézményt, amely nagyban segítette alföldi magyarok és felföldi németek, szlovákok kölcsönös nyelvtanulását és a másik kultúrájának megismerését. A cseregyermek (Wechselkind) szokására gondolunk, amely különösen jellemző volt a Szepesség és a déli területek között. „A cipszer városokban híres, öreg iskolák működtek. Régóta nagyszerű mesterségek virágoztak a falaik között, ügyes kereskedők voltak. Hamar rájöttek arra, hogy szaktudásuk, kereskedelmi tájékozottságuk német nyelvűségükkel párosulva különleges értékkel bír, amit például a cseregyerek intézmény klasszikus, azaz kétoldalú formájában is, de egyoldalúban is (azaz úgy, hogy inasokat szegődttettek, kiscselédeket fogadtak stb.) támogattak.”¹¹ A reformátusok különösen kedvelték Késmárk evangélikus gimnáziumát (1700 óta vannak erre adataink), ami gyakran két-háromszáz kilométeres, többnapos utat jelentett, holott a Bánság, sőt Dél-Erdély, a Szászföld is közelebb lett volna. A késmárki gimnázium német és szlovák diákjai viszont elsősorban Miskolcon, az evangélikus gimnáziumban tanulták a magyar nyelvet.¹²

A századforduló évtizedeiben a hazai német, így a szepességi értelmiség is háromféle szerepet látott maga előtt. A magyar nyelv és irodalom tökéletes megismerését hirdették olyanok, mint a neve ellenére német tudatú Asbóth János lőcsei, majd késmárki tanár (1768–1823), mégpedig azért, hogy a küldetéssel felruházott német literátusok magyarul honosíthassák meg a külföldi, mindenekelőtt a német művelődés kincseit. „A tudományos műveltségben Magyarországon aligha veheti fel bárki is

a versenyt a protestáns német értelmiséggel; ha ez az értelmiség még a magyar nyelvet is tökéletesen elsajátítja, úgy rendszeres munkával igazán a hazai művelődés vezető rétegévé emelkedhetik.” A poprádi születésű, de majd Bécsben és Pozsonyban működő Jakob Glatz (1776–1831) is úgy vélte, hogy szinte minden igazi kulturális értéket németek honosítottak meg, ezért a német művelődés megismerését, átvételét várta el honfitársaitól.¹³ Nemesi körben is találunk példát a német nyelvű összbirodalom jozefinista elfogadására, a nemzeti nyelvek figyelmen kívül hagyására. Berzeviczy Gergely a magyar nyelvújítás, a megindult kulturális törekvések közepette is úgy vélte, a nemzet felemelése csak gazdasági modernizációval lehetséges, nyelvtanok írása tehát feleslegesen von el energiát. A nemzetépítés két koncepciója, mondhatjuk, a francia államnemzeti és a német kultúrnemzeti felfogás csapott össze a Kazinczy Ferencsel folytatott vitában.¹⁴ Berzeviczy számára mindenek felett álló érték volt a Szepesség háromnyelvűsége, egy késmárki vizsgán például azt kérte a különféle diákoktól, fordítsák le az adott Horatius-ódát anyanyelvükre.¹⁵

Ugyancsak egész életében öntudatos cipster maradt a magyarországi kereskedelempolitika egyik irányítója, Fest Imre (Szepesváralja, 1817 – Budapest, 1883) alispán, képviselő, államtitkár, majd az Osztrák–Magyar Bank alelnöke, aki gondos munkával elsajátított magyartudása mellett is mindig földijeivel vette körül magát, német költő maradt. Bár azonosult a magyar állameszmével, a magyarságot, mint a szabadságharc alatti kritikus szavai sejtetik, fenntartásokkal szemlélte: „Sok hepciáskodó hadinépet láttunk, és ez a magyar nemzeti karakterre jellemző szangvinikus viselkedés fájdalmas érzéssel töltött el bennünket, akik a Szepességben már átestünk a kijózanodáson.”¹⁶ Hasonlóan a hagyományos hungarus tudatot, dunántúli és nemesi gyökerei ellenére is a toleráns cipster polgári felfogást képviselte az iglói születésű, Késmárkon, Iglón, Lőcsén tanító (végül Rudnay hercegprímás hívására Esztergomba kerülő) Rummy Károly György, aki egész életét a hazai etnikumok kölcsönös megismerésének, illetve a külföld felé irányuló kultúrákövetésnek szentelte. Tervezett német nyelven egy almanachot (az első kötet jelent meg) és egy folyóiratot.¹⁷

Ez a stratégia a 30-as évektől egyre kevésbé volt tartható, Rumyt több költő, előbb Vahot Sándor, majd Vörösmarty támadta: „Mit tótul gondolsz, elmondasz konyhadiákul, / Rosz [sic!] német nyelvén végre lenyomtatod azt. / Tartson meg tova is bölcs szándékodban Apollon, / Tőled egy új Bábelt várhat az emberi nem.”¹⁸ A magyar közélet szereplői persze világosan

látták a Szepesség nem-magyar jellegét, személyes tapasztalataikon túl megtudhatták többek között Christian Genersich munkájából: „A magyar csak a nemesek társalgási nyelve: a Szepességben egyetlen olyan helységet sem ismerek, ahol az a nép nyelve volna. Még a Tíz lánzsások széke székhelyén sem, noha nemesek lakják. Lakói a cseh-szláv nyelvet beszélik.”¹⁹ A magyarellenességgel aligha vádolható késmárki helytörténész mellett később ugyanezt szögezte le Fényes Elek: „Magyar helység egy sincs, de a nemesek és polgárok többnyire magyarul is beszélnek.” A terület országos súlyát tekintve legalább ennyire lényeges: a németek „a tudományokat és szép mesterségeket nagyon kedvelik, s valóban kevés vagy talán egy vármegye sem adott Hazánkknak annyi jeles férfiakat, mint Szepes.”²⁰

A kor azonban már a magyarosodást veti fel, politikában, társadalmi életben egyaránt, bár láttuk, hogy számos vezető szepességi és máshonnan származó személyiség nem kívánt és nem is volt hajlandó dönteni a nyelvek között, őrizte anyanyelvét és többkultúrjúságát. A reformmozgalom vezetői, így Kossuth, a német polgárság teljes integrálásával a hiányzó középosztályt akarták pótolni: „Honunk kifejtése csak egy tisztességes középrend minél hamarábbi keletkezésével lehetséges. E középrendet csak a sz. kir. városok lakóiból nyerhetjük. De ezek németek, pedig e középrendnek magyarnak kell lenni, másnak lennie nem szabad.” Sőt a kor félelmétől hajtva a szerinte orosz és német elnyeléssel fenyegetett egész magyarságot szeretné erősíteni többek között a szepesi városokkal, mert így „nemzetiségünk ősi várát egy dönthetetlen bástyával erősítettük. Ide csatlakozik nyomban a szepességi XVI város elrendezése. Ezen városok állapotja merő anomalia, pedig fontosságukat azonnal érezni fogjuk, ha eszünkbe jut, hogy éjszak felől honunk egyik őrszemét képezhetnék.”²¹ A kor türelmetlen elvárását mondja ki Petőfi 1845-ös útirajza: „... a nap hátralevő részét a vén Lőcsében kelle töltenünk, amelyben igen sok fiatal szép leányzó szívecskéje dobog... de nem a magyar nyelvért, ezért bármi szépek, nem méltók, hogy róluk többet szóljak.”²²

A megszólított cipszerek között van, aki német nyelvet nem kívánja feladni, csak hagyományos patriotizmusának ad hangot, mint Johann Wittchen leibici lelkész 1839-ben, Lőcsén megjelent verseskötetében: „Ha olyan országot keresel, ahol békében megtelepedhetsz, maradj Magyarországon, és boldog leszel és vidám.” Itt még inkább a kívülállás, a magyaroktól való távolságtartás dominál, sőt volt olyan szepességi, akit a magyarosítás parancsával összekapcsolt reformtörekvések („republikánizmus”) visszahúzódsra kényszerítettek; ha viszont ennek hangot adtak,

az támadást vont maga után. A nem azonosítható T. G. konzervatív szellemű költeményét (a *Pesther Tageblatt* egy 1841-es számában) ostorozó E. H. válaszversében általában gúnyolja a szepesiek maradiságát: „... mert a Szepességben születettek kilenc napig fekszenek vakságban, (utalás az ismert közmondásra) / És csak a tizediken nyílik ki szemük a fényre: / Ezért remélem, hogy később te is, ha majd kilenc nyár elshant, / Látni fogod, ami egyszer, kilenc nyár előtt, látnod adatott.”²³ Az iglói születésű Karl Thern (1817–1886) magyarul alig tud, de a reformkori Pesten a nemzeti zene (dalok, népszínművek) alakítója, a Nemzeti Színház karnagya, a szabadságharc után az országos súlyú pesti zeneiskola tanára.²⁴ A tekintélyes iglói Liedemann kereskedőcsalád német nyelvét tartva is megróttta a Pesten működő Frigyst, amiért „hazafiatlan módon” német lányt vesz feleségül, mire a fiú azzal védekezett, hogy e gesztussal egy német lányt magyar asszonnyá tesz.²⁵

Egyre többen kerülnek ugyanakkor a magyar politika s vele együtt a nyelv sodrásába. A poprádi születésű Jakob Melzer evangélikus lelkész (1782–1836) szűk cipszer lokálpatriotizmusától az ország történelmének átélésén keresztül már évtizedekkel korábban eljutott a magyar nyelvű publikálás és identitás választásáig. A Pesten tanító Ludwig Tavasi-Teichgräber egy 1848-as összefüggéslen szenvedélyesen hirdette, hogy Magyarország polgárai között nincs német; vannak német ajkúak, ám ezek is mind magyarok.²⁶

A reformkori integráció jellegzetes példája Brósz Jonathán életútja. Felkai (ma Poprád része) építőmester fiaként született 1823-ban, tudását a késmárki líceum alapozta meg, ám magyartudását és magyarosodó identitását az eperjesi kollégium, mindenekelőtt Vandrak András professzor előadásai formálták. Telítődött a magyarosodással összefonódó liberalizmussal, s innen egyenes út vezetett a forradalom és szabadságharc alatt vállalt szereplésig: a felkai nemzeti gárda egyik irányítójaként részt vett a decemberi (vesztes) kassai ütközetben, 1849 májusában pedig Felka főterén ő olvasta fel a Függetlenségi Nyilatkozatot, magyarul, polgártársai ujjongása közepette. A börtönt és megnehezített ügyvédi működését (a hatóságok német nyelvi szakvizsgára kötelezték, tehát már magyarként könyvelték el) tekintélyes pozíció váltotta fel a kiegyezés után. Jó nevű ügyvédként Kassa főutcáján vásárolt meg egy egykori grófi házat, a családi szellemet jellemezte lánya levele („Hogy tetszik Tátra Füred Editkének? Tán ő is tudja már: extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita?”), ő maga pedig tökéletes magyarsággal írta a jó fogalmazást érintő tanácsait. Munkanyelvként, olvasási célra megmaradt persze a

német is a családban, s nem utolsósorban a cipszer munkaszertet és puritán mentalitás.²⁷ Ekkor formálódik két vezető tudós magyarságtudata is: Hunfalvy Pál (eredeti családnevük *Hunsdorfer*; Nagyszalók, 1810 – Budapest, 1891) a 40-es években a késmárki líceum országszerte ismert tanára, a szabadságharc alatt a debreceni nemzetgyűlés jegyzője, az 50-es évektől pedig Pest-Budán akadémiai könyvtáros, a dualizmus korának vezető nyelvésze, történésze, néprajzkutatója; tekintélyével ő vívta ki a magyar nyelv finnugor eredetének általános elismerését (a török vagy éppen sumér, szkíta származás hívei máig idegen szívűként, a nemzet ellenségeként ostorozzák, egyébként valóban kevésbé becsülte a magyarok nyelvészeti képességeit).²⁸ Hunfalvy János, (Nagyszalók, 1820 – Budapest, 1888) bátyja mellett szintén késmárki tanár, a szabadságharc résztvevője, a kiegyezés után pedig egyetemi tanszékvezetőként, akadémikusként, a Magyar Földrajzi Társaság elnökeként a hazai földrajztudomány megalapozója. Kései utódként ugyancsak anyanyelvét és táji kötődését megőrizve lett a hazai oktatás, honismereti irodalom, irodalomtörténet, nyelvjáráskutatás elismert alakja Lám Frigyes (Késmárk, 1881 – Budapest, 1955). Cipszer nyelvjárásban is verselt, kéziratban maradt, a századfordulón játszódó regényének szereplői pedig anyanyelvük és cipszer tudatuk megőrzésével akarnak jó magyar hazafiakká válni.²⁹

Ezek az életutak, ha nem is tekintették őket tömegesnek, mindazonáltal megnyugtatták a magyar közvéleményt a német cipszerek asszimilálódását illetően. Aggodalommal töltötték viszont el e véleményformáló köröket a lőcsei líceum szlovák diákjainak irodalmi törekvései, Michal Hlaváček professzor szervezőmunkája, az 1832-ben alapított *Cseh-szláv Társaság* (*Společnost Česko-slovenská*) működése. 1840-ben ingerült hírlapi támadás indult az akkor megjelent *Jitrenka* (*Hajnalcsillag*) almanach ellen. Egy szlovák gyökerű, de magyar érzelmű szerző a benne közölt „utópiai álmodozásokat”, „ismeretlen szláv-honhoz való vakbuzgó ragaszkodást” látva csak azért bocsátja meg a diákoknak, mert „nem tudják, hogy hazánkban egyedül a magyar nyelv védpajza alatt virulhat számunkra nemzeti élet, törvényes szabadság s társas élet boldogsága; ők nem tudják, hogy sikertelenül fáradoznak, hogy egy fölébredt nemzet józan hatalma s a törvény van felettük s ellenök; ők elfelejték, hogy szláv-törzsökű magyar hőseik, kikre oly büszkék, nem szláv, de magyar honért vívtak, véreztek és haltak”. Hamarosan újabb cikk ítélte el a lőcsei törekvéseket, közölve gróf Zay Károlynak a líceumhoz intézett levelét, ahol az evangélikus országos főfelügyelő leszögezte:

„... a szláv nyelv többé nem a szabadság, nem a protestantizmus nyelve (hanem úgymond az orosz önkényuralom által gerjesztett pánszlávizmú), s így háborgató elem gyanánt csak fejlődésüket veszélyeztetheti.” A haladás, a polgári szabadság nyelve kizárólag a magyar lehet.³⁰

A Szepesség az 1848–49-es forradalom és szabadságharc alatt

A megye német polgársága kezdetben tartózkodón fogadta a pesti események hírért, ám hamarosan több lelkes szervező is színre lépett. Az európai hírű orvos, Friedrich Fleischer (Mateóc, 1813 – Lőcse, 1890) szabadcsapatot szervezett, Szeredy József halálfejes légiójába is sokan léptek be e városok lakói közül, s láttuk, hogy a felkai Brósz Jonathán is ekkor forrott össze a magyarsággal. A XX. századi történetíró szavai apologetikus voltak ellenére is valóságok: „Szinte csodálatos, hogy az eddig lassan beolvadó, megfontolt, minden szenvedélyes kilengéstől idegenkedő cipszerek milyen tömegekben sietnek a honvédség soraiba.”³¹ A Szepesség azonban elsősorban nem nekik, hanem a branyiszközi ütközetnek (1849. február 5.) köszönhetően írta be nevét a szabadságharc történetébe: Guyon Richárd honvédezredes csapatai (akiket Erdősi Imre piarista szlovákul buzdított előretörésre) itt erőszakolták ki a Görgey Artúr (egyébként toporci születésű, a család főnemesi ágának tagja, a toleránsabb cipszer mentalitás hordozója) vezette feldunai hadtest áttörését a Tiszánál gyülekező főerő felé, lehetővé téve a győzelmes tavaszi hadjárat megindítását. Kiemelt helyen, patetikus előadásban találkozhattak az eseménnyel a későbbi magyar összefoglaló munkák olvasói (mint ahogy a magyar állameszme iránt lojális szlovák szerzőnél is),³² és a cipszer polgárok is kegyelettel őrizték a csata emlékét, mint azt a későbbi hazai német jogvédő, Edmund Steinacker is kénytelen volt elismerni. Nagybátyja, Alexander Westher tekintélyes polgár, maga is a harcok részese, egy 1850-es nyári kiránduláson teátrális külsőségek között itt, a hágón eskette meg őt, hogy egész életében hű marad a magyar szabadsághoz. Az 50-es években – Nyugat-Európában, ismert teológusként és filológusként – lett magyarrá a felkai születésű takácsivadék, Haberern Jonatán (1818 – Budapest, 1880), akit protestáns liberalizmusa és a szabadságharc elfojtásakor tetőző Habsburg-ellenessége vitt a magyarság táborába. S öreg korában is e szavakkal várta vissza a szabadságharc vezérét egy szomolnoki volt honvéd: „Egy Isten van és egyetlen nagy ember, azt pedig Kossuthnak hívják! Ezt jegyezd meg magadnak, mert bizonyára katonája leszel, ha a nagy férfiú eljön, hogy hazánkat felszabadítsa.”³³

A Szepesség a dualizmus kori modernizálódó magyar államban

A kiegyezés utáni fél évszázad jóval intenzívebb magyar jelenlétet hozott a Szepességbe, miközben a terület még hangsúlyosabb helyet kapott a hazai tudományban, a születő turizmusban és az irodalomban. Nem éppen a gazdasági pezsgésnek köszönhetően. Igaz, a fellendülő vasbányászat és -kohászat (Korompa, Dobsina, Sztracena), az elszórt színesfém-kitermelés (Szomolnok, Dobsina, Igló)³⁴ vonzotta a magyarokat is, Korompán 1910-ben már 677 magyar munkást írtak össze.³⁵ Ám a dualizmus korára a kedvezőtlen adottságú mezőgazdaság válsága (burgonyavész), a hagyományos iparok visszaszorulása és a kereskedelmi útvonalak jelentőségének csökkenése jellemző (a vasút mint a szekerezés konkurenciája, a Kassa–Oderberg vonal káros hatása a helyi termelőkre, iparosokra, a filoxéra miatt a borkereskedelem visszaesése stb.). A németiség hanyatlására figyelmeztető korabeli munka ezeket a bajokat nevezi meg: kivándorlás, alkoholizmus, az élénk közszellem és a birtokos középosztály hiánya. „Nem lehetetlen, hogy valóra váljon az a szomorú jövendölés, hogy 100 év múlva a nagy múltú és nagyra hivatott czipszer nép elenyészik a szlávok tengerében.”³⁶ 1869-ben a szászok aránya még 35 százalék, 1910-ben viszont a német és magyar ajkúak együtt is csak 26,1 százalékot tettek ki, a lakosság 60,5 százaléka szlováknak vallotta magát (a fennmaradó 13,4 százalékot a rutén, gorál – lengyel – és cigány anyanyelvűek alkották). A kilenc rendezett tanácsú városból csak Késmárk és Gölnicbánya volt abszolút német többségű, Iglón, Leibicen, Lőcsén, Poprádon és Szepesbélán pedig a magyarok és a németek együtt voltak többségben.³⁷

Sokan keresték Budapesten boldogulásukat, a jól képzett szepesiek bármely pozícióra számíthattak. Mint a XX. századi visszatekintés leszögezi, „a maguk értékének biztos tudatában cipszereink nem is szorultak rá holmi erőteljes könyöklésre. Minden ajtó megnyílt a szepesi ember előtt. Mert az a szó, hogy »szepesi«, megbízható tudást és becsületességet, hazafiságot és európaiságot jelentett.”³⁸ A szegény sorsú tanulók támogatására 1876-ban megalakult a Szepesi Egyesület Budapesten, amely egyben társas összejöveteleket, előadásokat is tartott. A világháborúra a taglétszám négyszáz fő fölé emelkedett, a pesti közélet tekintélyes személyiségei emelték presztízsét.³⁹

Ugyanakkor megindult a magyarok gyarapodása. A statisztikailag kimutatott magyarság lélekszáma 1880 és 1910 között több mint ötszörösére emelkedett, 3478-ról 18 566 főre (ami a megye lakosságának 2, illetve 11 százaléka), a három évtized során Iglón 569-ről 3494-re,

az említett Korompán 29-ről 2560 főre, Lőcsén 627-ről 2410-re, Késmárkon 347-ről 1314 főre. A 18 566 főből azonban föltehetően jelentős részt tettek ki az asszimilánsok, akik 1921-ben már nem magyarnak vallották magukat (az akkori lényegesen alacsonyabb létszámot – 5337 fő – egyedül a repatriálással, sőt a számottevő „egyéb” kategóriával sem magyarázhatjuk).⁴⁰ A gyarapodás persze sem a számok, sem a kortársak megítélése szerint nem volt tömeges. A helytörténész Sváby Frigyes „örvendetes, de nem kielégítő magyarosodásról” beszél, legfeljebb Lőcsével elégedett, ahol szerinte a fiatalabb nemzedék számára már természetes a magyar nyelv: Lőcsén, úgymond, a jobb ruházatú sétáló közönség szinte kizárólag magyarul beszél⁴¹ (a magyarok 1910-ben már valóban többen vannak, hiszen a németek 1377 főre fogytak, ám a relatív többség változatlanul szlovák: 3094 fő). Az említett figyelmeztető munka is inkább a szlovákosodást tartja aggasztónak, megjegyezve, hogy a helyi németek bár inkább magyarosodnának, „ez vigasztunkra, sőt örömkünkre szolgálna”, elismerve azért a magyarság bizonyos gyarapodását.⁴² A későbbi összefoglaló munka is leszögezi, hogy lassan haladt a beolvadás folyamata, mert az erős hagyományörző értelmiség fenntartotta a cipszer lokálpatrióta közösségi érzést.⁴³ A háromnyelvűség, többkultúrájúság továbbra is meghatározó volt, mint azt Csáky Imre k. u. k. diplomata, majd magyar külügyminiszter emlékiratai utólag rögzítik: „Magyarul többnyire kifejezetten szláv kiejtéssel beszéltek, [...] németül helyi nyelvjárásukon fejezték ki magukat, [...] szlovákjuk azonban egyike volt a klasszikus szlovák nyelvnek, amiként Nyugat-Szlovákiában és Morvaországban beszélnek, erősen eltérő nyelvjárás, amely még a latinból és a franciából kölcsönzött szavakat is tartalmazott. A használatban levő nyelveknek ez a sokfélesége azt is eredményezte, hogy az igazi cipszer többnyire egyszerre használta mindhárom nyelvet.”⁴⁴

A szepesi németek asszimilációját a reformkorhoz hasonlóan kiemelt helyre tette a korabeli magyarosító irodalom. Beksics Gusztáv szerint „Szepesben a nagy tömegű német elem a tótság közepett a magyarság úttörője”.⁴⁵

A magyar jelenlétet erősítették az állami iskolák és a magyar fiúk itteni tanulmányai. A szepesi iskolaévek emléke még a két háború között is igen élénken élt a közgondolkodásban, mint azt a reprezentatív antológia szavai is jelzik: „Igló, Késmárk, Lőcse. Ti áldott diákvárosok, boldog diákéletünk verőfényes tanyái. [...] Beszéljetek apró zipszer gyermekek nehézkes magyar gagyogásáról, odaseregglő fekete sujtásos, napégette, barna alföldi fiúknak a német nyelvvel való viaskodásáról.” Ugyanitt

olvashatjuk, milyen életre szóló élményt jelentettek ezek az évek: „A nagy poros alföldi városokból, ahol laposság és egyforma akácok utak honolnak, a diákok egyszerre egy-egy kecses kis városban találták magukat, amelyik tele van tradícióval, tornyán még német ór sétálgat körül »à la Rotenburg«, és énekli a »Gott mit uns«-ot, – megkapván feleletül rája az ősidőktől dívó tréfát egy-egy mulató csoporttól, azt, hogy »Komm herunter, trink mit uns!«... A lányok szőkék és ibolyaszeműek, és emeletes rácsoszt ablakokból kandikálnak le a Sommergasséra, a diákság tradíciójára, amit őrizni kell, a dalaik megannyi hagyomány, a Gaudeamus meg a Ballag már a vén diák, a bástyafalak fölött Thököly szelleme kering, egyik-másik kedves tótcoska ősapja talán Rákóczi seregében küzdött, és csak egy magyar szót tudott, azt, hogy: »Rajta!« [...] Az esték hosszabbá váltakor a diákok álarcokat öltöttek, ezt úgy hívták, hogy maszkázás, és hosszú botokkal, lámpásokkal beállítanak egy-egy kedves lányos házhoz – van tréfa, sikongatás, nóta, tánc!”⁴⁶

A leghíresebb alföldi diák Krúdy Gyula, a születő modern magyar próza egyik legnagyobb mestere, aki a podolini piaristáknál végzett három osztályt (1888–1891). Visszatekintve (1924) így foglalta össze a Szepesség jelentőségét a magyarság számára: „Amíg lehetett, tódult a magyar ifjúság ezekben az ősi főiskolákba, liceumokba, gimnáziumokba. Lőcsén, a királyi gimnáziumban magyar történelmet tanulni könnyű volt, hiszen ott állottak a piactéren még azok a házak, amelyekről a történelem megemlékezik. Késmárkon a diákkamrákban öt-hat fiú lakott, tanult együtt, elég volt, ha csak egyik hajolt közülük a szorgalmas tanulás felé, az vitte magával a többit is. Iglón tudtak legjobban labdázni, Podolinban pedig már a lengyel zálogolás idejében kezdték építeni azt a hatalmas kolostort, amelyben aztán a nagyszerű piarista atyák vették át az ifjúság nevelését. Híres iskolák voltak ezek, sok derék magyar embert neveltek itt a németes környezetben. Sehol olyan büszkék nem voltak a magyarok az államra, a címerre, a nemzeti történelemre, mint ezeken a helyeken.”⁴⁷ Krúdy több elbeszélésében (*Ábrándozás*, *Rocamboles ifjúsága*, *A podolini takácsné*, *Ének a végekről*) megjelennek a Szepességben tanuló magyar fiúk, köztük ő maga is.

A Szepesség már természeti kincseivel is országos érdeklődést keltett, a Magyarországi Kárpát-egyesület (Ungarischer Karpatenverein / Uhorský karpatský spolok) 1873-as megalapításával itt született a magyarországi szervezett turizmus. A Kassa–Oderberg-vasút megnyitásával a Tatra az ország minden részéből könnyen elérhetővé vált, épülni kezdtek a szállodák, az Egyesület menedékházakat épített, megjelölte a turistaösvényeket,

kiadta a Magas-Tátra első turistatérképét (1887), megindította a hegyivezető-képzést, tudományos kutatásokat végzett (Dezső Dénes, Roth Sámuel stb.), ismeretterjesztő tevékenységet folytatott, kiadta az első szakfolyóiratot (*Turisták Lapja*), évkönyveit párhuzamosan magyarul és németül, Poprádon pedig megalapította a Kárpát Múzeumot. A kiépült fürdőhelyeken messziről érkezett betegek ezrei nyerték vissza egészségüket, s az orvostudomány is sokat köszönhet az itt folyó munkának (Guhr Mihály Basedow-kórral kapcsolatos kutatásai).⁴⁸

A terület gazdag helyi múltja és az ország történelmében játszott kiemelkedő szerepe következtében a dualizmus alatt folytatódott, sőt intenzívebbé vált a történetírói munka. Az alábbiakban hadd időzzünk hosszabban annak megvilágításánál, hogy a legfontosabb kérdések kapcsán milyen általános képet festett a középkori-kora újkori Szepességéről a korabeli történetírás. A megszólaltatott szerzők vagy ott éltek és közéleti szerepet vállaltak a megyében, vagy onnan kerültek Budapestre, tehát egyrészt ismerték a viszonyokat, kiemelték a németek történelmi szerepét, ugyanakkor a századforduló milleniumi szellemiségét, a hivatalos magyar állameszmét képviselték.

A Szepesség német jellege. A vizsgált szerzők többsége elsőrendűen német vidéknek látta a Szepességet, hozzájuk köti szellemét, virágzását. Elsőként Sváby Frigyes vármegyei levéltáros szavait idézem, aki arról kívánt beszélni, „hogyan éltek idegenből ide szakadt elődeink, mint küzdöttek régen, mennyit szenvedtek ezen a földön, melyet számunkra lakhatóvá véres verejtékkel csak ők tettek, és melyet így művelve, drága kincsül ők hagytak reánk, hálás örökösökre”.⁴⁹ Forberger Béla úgy vélte, a Szepességben a legerősebb társadalmi osztály a legutóbbi időkig nem a nemesség, hanem a városok német ajkú polgársága volt, és „könnyű belátni, hogy egykoron Szepes vármegye területén, ahol csak némi kultúra derengett, mindenütt német elem volt megtelepedve”.⁵⁰ A kor legismertebb Szepesség-szakértőjének, Bruckner Győzőnek a szászokról írott monográfiája⁵¹ az őserdő kiirtását, a fejlettebb mezőgazdasági technika elterjesztését, a városiasodást s végül a protestantizmus meghonosodását egyaránt a németeknek tulajdonította. Későbbi művében egyenesen így fogalmazott: „Amióta a szepesi németek, az ún. cipszerek csak megjelentek a Szepességen, lankadatlan kultúrmunkásai voltak ennek a területnek. A cipszer soltészek kiirtották a Szepességen elterülő őserdőt, és keresztény műveltséget honosítottak meg.”⁵²

Ez ellen a leszűkítő szemlélet ellen lépett föl immár a két világháború között Fekete Nagy Antal, aki az adig született Szepesség-irodalmat nemcsak dilettánsnak

minősítette, hanem hibájául róta föl azt is, hogy kizárólag a német városok múltjával foglalkozott, ráadásul „megtévesztő beállításokat” alkalmazott: a szászok II. Géza alatti, semmivel sem bizonyított bevándorlása, a huszonnégy város közösségének és a királyi plébánosok fraternitásának visszavetítése a XIII. századba stb.⁵³ Leszögezte, hogy az első oklevelek keletkezésének idején már a három etnikum (magyar, szláv, német) lakta a területet.⁵⁴

A magyar etnikum kérdése. Akármennyire hangsúlyozzák is a szerzők a németek szerepét, az itteni magyarság múltját, jelentőségét a milleniumi idők légkörében és az előrehaladó magyarosodás körülményei között nem volt tanácsos lebecsülni. Demkó Kálmán lőcsei tanár, levéltáros, a Szepesmegyei Történelmi Társulat titkára patetikus hangon áttekintve az ország történelmét „magyar őseinkről” beszélt, a határőrség betelepüléséről, s mindenhol a magyarság érdemeit hangsúlyozta.⁵⁵ Sváby Frigyes sem hallgatta el, hogy a szászok találtak itt magyarokat, amit a sok hegy-, víz- és növénynév bizonyít. Utalt rá, hogy a lándzsások 1243-as kiváltságlevele régi nemesekről szól, ezért szerinte Jordán, a huszonnégy város első ismert grófia is magyar lehetett.⁵⁶

A Kisvármegye történetét külön monográfiában írta meg a Szepesmegyei Történelmi Társulat. A szerző, Hradszky József Szepes egyházmegyei kanonok, hájszentlőrinci címzetes prépost hangsúlyozta a lándzsások jelentőségét a határvédelemben, és kiemelte magyar etnikumukat: „Határozottan mondhatni, hogy a Kisvármegye régi lakossága, a valószínűen tótajkú cselédséget leszámítva, tősgyökeres magyar volt. Hogy az időjárást tizenegyet kis helységre (köztük néhány pusztára) leolvadt Kisvármegyében ma már nem találni magyarokat, az egészen természetes. A Széknek legutóbbi területe szláv és német lakossággal volt, és van ma is körülvéve. A szomszédokkal összeházasodás, kivándorlás, idegenek beköltözése, s más kedvezőtlen körülmények miatt a nemességnek, s egyúttal magyarságnak egyébként is kicsiny száma a XVI. században már 90-80 családra olvadt le.”⁵⁷ Az 1802-es, Nagyvármegyével történt egyesülést követően azután „véget ért a X Lándzsások Felső Székének politikai eseményekben ugyan szegény, de az önálló szabadságért küzdésben annál gazdagabb élete. Ma már szinte kisserűnek, és azért humorosnak látszik az a harc, amelyet Bors vezér maroknyi magyarsága hazánkban ezen az igazi végvidéken kiváltságos függetlenségéért annyi ellenféllel, a Nagyvármegye beolvasztó nemességével, a városok német polgárságával, a falvak tót köznépével, a környező lengyel uralommal, s kivált a sanyarú természeti körülményekkel hatodfél századon át vívott: mégis

hálával kell megemlékeznünk fáradozásairól, mert azokkal a legsúlyosabb időkben, s kedvezőtlen viszonyok közepette is, mindig a magyar nemzeti eszmét szolgálta.”⁵⁸

A szászok hazafiassága, azonosulásuk Magyarhon ügyével: a cipszerek örök patriotizmusa általánosan elfogadott tétel a korban, amit a századvég reprezentatív lexikona is kiemelt. „Szepességnek nem magyar ajkú lakosságánál magyarabb érzelmű nincs széles hazánkban, mint azt az 1848–49-iki szabadságharcban való lelkes részvétele által is fényesen igazolta.”⁵⁹ Monográfiájában Bruckner Győző a középkori Szent László-freskók kapcsán leszögezte: „Újabb bizonyága ez annak a ténynek, hogy a szepesi szászok, ha nyelvéhez és szokásaihoz konzervatív módon ragaszkodott is a legújabb időkig, a magyar haza történelmének minden mozzanata iránt érdeklődött.” A Rákóczi-szabadságharc kapcsán kiemelte Kray Jakab érdemeit (diplomáciai közvetítés, beszerzések, szállítások), majd az ő és két polgártársa mártíriumát. Később, amikor a magyar ügyviteli nyelv bevezetéséről (1845) szólt, megjegyezte: „A szepesi szász nép, mérlegelvé azokat a fontos kiváltságokat és jótéteményeket, melyekben őt a magyar királyok állandóan részesítették, ha nem is nyelvre, de érzésre nézve magyarrá lett. A magyar nemzetnek a szászok hasznos, derék, megbízható és hazafiasan gondolkozó tagjaivá váltak s a magyar nemzeti állam eszméjének lelkes apostolaiává.” A szerző a kuruc kor ábrázolásához hasonlóan méltatta a szászok 1848–49-es, a honvédseregben szerzett katonai érdemeit. Végül a közjogi különállás, a Provincia 1876-os megszüntetése kapcsán leszögezte, hogy arra „tényleg már semmi szükség sem volt, amióta e nép a magyar jogra helyezkedve, a magyar hazának becsületes, derék, *édes gyermekévé* lett”. Sváby Frigyes is abban látta a szászok jövőjét, hogy a különállás megszüntével „eggyé legyünk magyar hazánk minden tagjával”.⁶⁰

Ez a kép nemcsak öröklődött, hanem érthető módon erősödött is az államfordulat, a Szepesség – magyar szempont szerint – elvesztése után. Haberern J. Pál, a Budapesten működött Szepesi Egyesület elnöke azt üzent a Csehszlovákiához került otthoniaknak, hogy „800 évig ide volt kapcsolva népünk, hogy az utolsó száz év folyamán innen táplálkozott kultúrájuk, innen áradt ki irodalmuk fénye. Sok tanult főt adott kis népünk a magyar hazának, és sok földinknek adott kenyeret a magyar róna.”⁶¹ Ugyanitt Oszvald György miniszteri tanácsos rámutatott, hogy a középkori jogkönyvben (*Zipser Willkür*) található magyar hatások azt bizonyítják, hogy „a szepességi németek már kezdettől fogva nem állottak a magyarsággal szemben a szellemi elzárkózásnak azon a merev

álláspontján, amely például az erdélyi szászokra annyira jellemző”. Majd Fényes Elek említett tételét idézte az innen indult számos kiváló személyiségről. Tanulmánya végén a szerző tétélesen is megragadta a terület művelésének, kulturális örökségének lényegét: „A Szepesség ezért [ti. a jó iskoláknak és a cseregyermek-rendszernek köszönhetően] tudott kettős feladatának: a magyar kultúra táplálásának és a külfölddel megismertetésének oly fényesen eleget tenni, mert nem volt idegen előtte azoknak a gondolat- és lelkivilága, akiknek szellemi kincseit gazdagította, hogy azután sajátos szepesi kultúráértékének gyarapítására maga is merítsen belőlük.”⁶²

A Szepesség páratlan épített öröksége, megmaradt műkincsei természetesen a művészettörténetek figyelmét is felkeltették, sőt a szakma születése elsősorban e területhez köthető. A tudományág első nagy mestere, Henszlmann Imre egyik fontos munkája Lócsét mutatja be, mint ahogy a város s általában a Szepesség meghatározó terepe lett Divald Kornél munkásságának is, aki a századfordulón felkutatta, mentette a Felföld s ezen belül a Szepesség értékeit, a Szepesmegyei Történelmi Társulat felkérésére igényes publikációkban népszerűsítve ez utóbbiakat.⁶³

A XIX. századi Szepesség azonban a szépirodalmon keresztül épült be leginkább a magyarországi köztudatba, vált a magyarság szellemi kincsévé. Ennek magyarázatát paradox módon abban leljük, hogy az írók, a nyelv munkásai érezték át leginkább azt a feszültséget, amely a terület gazdag múltja és német nyelve között feszült (a többségi szlovákság itt másodlagos, ők nem a Szepességen keresztül vonultak be a magyar irodalomba), sőt a polgári hagyományok, az ősi urbanizáció és urbanitás is élesen elütött a század folyamán kánonná tett paraszti s főként alföldi vonásokat hordozó magyar nemzeti önképtől.

A XVIII–XIX. század fordulójától születtek versek, útirajzok itt tanító vagy ide látogató magyarok (Dayka Gábor, Kazinczy Ferenc, Fáy András, Nagy Ignác s mint láttuk, Petőfi) tollából, ám az egyetemes magyar kultúra számára meghatározó témává, ihletforrássá a terület a dualizmus évtizedeiben vált. Ismét paradoxonként éppen azért, mert e kisvárosok fejlődése megrekedt, jórészt kimaradtak a kapitalizmus sok szempontból romboló növekedéséből, szervesen urbanizációs folyamataiból. A felduzzadt, és így számos vidékies vonást magába olvasztó Budapesthez képest e néhány ezres, de nagy múltú települések urbánusabbnak, polgáribbnak tűntek a kortársak számára.⁶⁴ Persze a hőseiket ide kalauzoló írók történeteit nosztalgia, az eltűnőben levő múlt lengi körül, éppen ezáltal képviselnek sajátos szint a magyar

irodalom történetében, sőt járulhattak hozzá a magyar próza fejlődéséhez, a paraszti vagy nemesi tematika és anekdotikus elbeszélőtechnika meghaladásához.

Három klasszikusunk több műve játszódik a Szepességen. Jókai *A löcsei fehér asszony* (1885) című regénye a korábban említett Korponayné Géczy Julianna alakját örökíti meg, tévesen, de letörölhetetlenül ráolvasva a város elárulásának ódiúját, ugyanakkor az olvasó érzékletes képet kap az akkori városi mindennapokról és a környék természeti kincseiről (a sztracenai sziklaszoros vagy a dobsinai jégbarlang leírása). A szepességi németek tökéletes integrációját talán Jókai fogalmazta meg a leghatásosabban, éppen itt, az 1710-es szilveszteri vásár kapcsán: „S ez a sok mindenféle tarkabarka nép, ami külső viseletére nézve Árpád és Tuhutum ivadékaikhoz hasonlít, csupa merő német. Még az első magyar keresztyén királyok alatt telepedtek ide. A nyelvüket megtartották, minden más egyébben magyarokká lettek. [...] Annyi viszontagságos századok során át ezek a német magyarok mindig a legtántoríthatatlanabb hívei voltak a nemzeti szabadság ügyének. Nem hajlongtak soha se a török császár, se a német császár előtt.” A szabadságharcot vezető Rákóczi meg is becsüli a várost, egész kuruc dandár őrzi, de a katonák sem magyarul beszélnek. „Ezek itt Czelder Orbán hajdú, szepességi fiúk, mecenzéfi huszárok [...], német kurucok, Rákóczy Ferenc legjobb katonái.”⁶⁵ *Az apja fia* c. könyvének tárgya a vértanú Kray Jakab fiának bosszúja a német katonatisztnen, aki szándékosan késlekedett a kegyelmi leirattal.⁶⁶

Mikszáth *A fekete város* (1911) lapjain a költött Görgey Pál alispán és Lőcse háborúskodását énekelte meg, plasztikusan ábrázolva a vármegye és a területen kívüli város, tehát a nemesi és a polgári világszemlélet, értékrend ellentétét, miközben varázslatos leírásokat kapunk a szepesi hegyvidékről, a múltat idéző várakról, a hírneves löcsei borsóról s persze magáról a városról.⁶⁷ Egyébként Mikszáth korábban is kalandozott már a Szepességre: a *Kísértet Lublón* (1892) a közismert mondatát, Kaszperek Mihály borkereskedő vélt föltámadását, megjelenéseit dolgozza föl, persze nem azért, hogy tovább éltesse a hiedelmet, hanem hogy görbe tükröt tartson a XVIII. század eleji és a korabeli társadalom elé: rendületlenül hiszik, ami nem létezik, ugyanakkor nem veszik tudomásul a szemük előtt zajló pénzhamisítást, a varsói Csernyiczky Mihály borkereskedő üzelmeit. A kora újkori városi élet s a gazdasági kapcsolatok, a híres szepesi borút működése mind-mind nyomon követhető, és a lengyel zálog jeleként a sztároszta, sőt maga II. Ágost lengyel király is a mű szereplője.

Krúdy Gyula életművében, említett podolini diákéveinek köszönhetően, meghatározó a Szepesség. Ő az, aki a ködbe veszett múltat, a valóság és álom határán levő világot kereste e kisvárosok falai között, legyen szó a késmárki Hartwig-kísértetről, a podolini fiatal szerzetes és apáca tragikus szerelméről, a Zsigmond-kori Lőcse féltett tulipánjairól meg a városbíró szép feleségéről vagy a dorbézoló, de a polgárok iránt elnéző Lubomirski hercegről, Szaniszló király helytartójáról. Krúdy halhatatlan alakja, Szindbád is gyakran veszi útját e mesebeli vidék ódon városkái felé, mindjárt első útja a szerző huszonöt év előtti eszmélésének helyére vezet: „... mozdulatlanul állott a Krakói kalaphoz címzett régi fogadó ablakánál, és elmerengett azokon az emlékeken, amelyeket a régi kis hegyi városka látása ébresztett fel benne. Igen, itt volt boldog ifjú, itt volt gyermek... A kerekés kúton, a piac közepén bizonyosan ott van valahol a neve felírva: Itt járt Szindbád, a hajós.”⁶⁸ Az elbeszélések mellett több Krúdy-regény játszódik a Szepességen, így a zálog idejét idéző *Tizenhat város tizenhat leánya* vagy a máig népszerű *A podolini kísértet* (1900), amelynek bevezető sorai mintegy összegzik az író általános Szepesség-képét: „Közel a határszélhez, a Kárpátok alatt, mély völgyben feküdt a városka, és vasútnak híre-hamva se volt messzi vidéken. Ám a városka mégis útjába esett annak a nagy országútnak, amely keresztülvezet a határon, és így nem volt teljesen elzárva a külvilágtól. A furmányos-szekerek nagy csörömpöléssel döcögtek a városka kövezetén, amely még a középkorból maradt itten. Messzi földről jött vásárosok megpihentek az egyetlen vendégfogadóban, a Rókában, ahol az ivó sötét falain százesztendő feliratok hirdetik, hogy itt valamikor lengyel hercegek mulatoztak.” Határvidék, a középkor emlékei, nyelvek, kultúrák együttélése. És a lengyel uralom századai alatt is hagyományozódó hungarus patriotizmus: „Az ódon városházán az egymás után következő polgármesterek féltő gonddal őrizték a város régi, magyarvilágibéli pecsétjét, törvénykönyveit, Nagy-Magyarországot sohasem felejtették el teljesen. [...] A gazdagabb patríciusok Magyarországra küldték a fiaikat iskolába.”⁶⁹ A lebilincselő, Podolinban, Toporcon, Heidelbergben és Nizsdér várában játszódó bizarr történet során azután az író föllebbenti a fátylat a titokzatos lényről: az egykori némethoni polgárlányból lett várúrnó rémítgeti a rossz szívű gazdagokat, karolja föl a szegényeket. Az itteniek hazafisága Krúdy más írásaiban is megjelenik: „Hej, a szepességiakat hiába fenyegette az ellenség, hogy lerombolja városaikát, és megöldösi az otthon maradottakat, a szepességiakat fegyvert fogtak, és elmentek Rákóczival harcolni. Pedig ennek a népnek még ma

se magyar a nyelve, de a szíve és a lelke az magyar, tiszta magyar. 1848-ban is kitettek magukért a szepességiek.”⁷⁰

A Lőcsén is tanító majdani vezető író, Szabó Dezső is írt szepesi témájú elbeszéléseket (*Legenda Lőcsén, Scholtz Mihályné ítélete* stb.), habár az életkörülményeket és a lakosokat inkább kritikusan ábrázolta, a városban inkább a provincializmust látta. Ne feledkezzünk meg a szintén egykori cserediák Farkas Imréről (1879–1976), akinek *Iglói diákok* című regénye operett- és filmváltozatban is hallatlan népszerű lett a két világháború között, s végül Divald Kornélról, a szépíróról se, aki Tarczai György álnéven elbeszélései (*Felvidéki históriák*, 1914) mellett regényben örökítette meg a stószai születésű híres középkori szobrász, Veit Stoss alakját (*Vitus mester álma*, 1918).

A Szepesség vezető köreinek küzdelme a cseh expanzió ellen

A történelem azonban nem állt meg a Szepesség ódon városai felett, a nagy háború megnyitotta a Felföld hovatartozásának kérdését. Jóval az összeomlás előtt, hiszen a Cseh Szövetség a Birodalmi Tanácsban már 1917. május 30-án bejelentette: „népünk élén követelni fogjuk a csehszlovák nemzet minden ágának egyesítését egy demokratikus cseh államban, bevonva a nemzet szlovák ágát is, a történelmi cseh haza összefüggő egységében élve”.⁷¹

Az akkor csak tizenhárom északi vármegyére vonatkozó igény a háború végnapjaiban érzékelhető veszélyé vált, s erre reagálva Késmárk képviselő-testülete közgyűlést hívott össze. Leszögezte, hogy a város „lakosságának egy jelentékeny része német és tót polgárságból áll, mely azonban a magyar haza iránti hűségében s ahhoz való töretlen ragaszkodásában mindenkor azonosnak érezte magát a szín magyar polgársággal. Miután nem tudhatjuk, hogy nem vették-e tervbe a csehek Szepes vármegye elszakítását is, már most állást kell foglalni és ünnepélyesen tiltakozni minden ilyen törekvés ellen.” A határozat szerint „a csehszlovák aspirációknak tettel is gátat kell vetni, a miért is az igényelt területek bitorlási kísérlete ellen az aktív és a passzív ellenállással meg kell szervezni és sürgősen megalakítani az összes érdekelt felvidéki megyékben a nemzeti védelem ligáját”.⁷² Az október 28-án, Prágában kikiáltott cseh-szlovák állam nyomtatványokat küldött a Felföld városaiba, értesítve azokat, hogy „ezen túl egyedül, azaz érvényes törvény és rendelet, ami Prágai cseh-tót nemzeti kormánytól származik”.⁷³ Az általános felháborodást fejezte ki Poprád és Igló határozata, akár csak a lőcseié. Itt a polgármester leszögezte: a vármegyében nem üldöztek senkit anyanyelvének használatá miatt, és Prágát senki nem tekintette „Mekkájának, aki

csak gondolatban is arra tévedt volna, hogy neki Csehországgal akár nyelvi, akár nemzetiségi vonatkozásban összefüggése volna”. Ez a magyar lakosságú város magyar kíván maradni, és e hazától elszakadni nem akar. A határozat szerint „a Szepességnek faji és nyelvi különbségre való tekintet nélkül egymással a legszebb harmóniában együtt élő lakossága ellen intézett galád merényletként a legerélyesebben visszautasítja [...], ezen szláv aspirációk, mint hiú álmok széjjel foszlanak”.⁷⁴ A vármegyei és városi hivatalnoki kar értekezlete elrendelte a fegyveres ellenállás előkészítését. Mindehhez persze biztosítani kellett a többségi lakosság támogatását: „megbízható tót paraszt emberek járják be a falvakat, és világosítsák fel a népet”.⁷⁵

A vármegye november 16-án foglalt állást. Forberger Béla előzetesen utalt arra, hogy „Szepességben az egész élet alapját a magyar és zipszer ősök kultúrmunkája teremtette meg”. A közgyűlési határozat jelezte, hogy a városok elutasították az elszakítást, és a tapasztalat szerint a többségi etnikum is lojális: „Örömmel veszi a vármegye közönsége tudomásul a nagy- és kisközségeknek nagyobb részt tótajkú lakosainak saját kezdeményezéséből önként tett hasonló kijelentéseit is [...]. Törvényhatósági bizottság egyúttal kijelenti azt, hogy hazánkban lakó tót testvéreink nemzeti szabadságát minden fenntartás nélkül elismeri, és azt biztosítani kész. Ezért minden kísérlet, amely vármegyénket az anyaországtól elszakítani akarná, csakis jogtalan erőszaknak minősíthető.”⁷⁶

Az elszakítás legalább ideiglenes jogi alapot kapott a Bartha–Hodža-féle demarkációs vonal elfogadásával (december 6.), ami ellen nemcsak a városok és a vármegye, hanem a németiség frissen alakult szervezete, a Felsőmagyarországi Nemzeti Néptanács és a szlovákság hasonló testülete, a Magyarországhoz ragaszkodó Szepesi Szlovák Tanács is tiltakozott; haragjukból immár a kormánynak, személy szerint „az országot kiárúsító” Jászi Oszkárnak is kijutott. Annál is inkább, mert a Budapestről küldött kormánybiztos hamar konfliktusba került a megye vezetőivel (akik elleneztek etnikai alapú nemzeti tanácsok szervezését, ami a szlovák vidék kezébe adta volna a döntést a megye sorsáról, és veszélyesnek tartották a „megbízhatatlan” szlovák tanácsok felfegyverzését).⁷⁷ A központban csalódott körök szemében nem maradt más megoldás, mint egy önálló állam kikiáltása.

Ennek gondolatát hamar megfogalmazta Késmárk országgyűlési képviselője: a Szepesség „a Kárpátok Svájca” lehetne, pezsgő idegenforgalma maga után húzná az ipart, a kereskedelmet, a bányászatot és a mezőgazdaságot, visszavonzaná az elvándoroltakat.⁷⁸ Jászi szlovák autonómia-terve (tót impérium) és az említett (egyébként

Prága által mindjárt érvénytelenített) demarkációs vonal meghúzása után nem volt mire várni: a Késmárkon székelő Német Nemzeti Tanács december 9-én deklarálta az Önálló Szepesi Köztársaságot (*Selbständige Zipser Republik*). A kisállamiságot általában elvető és az önjelölt helyi vezérekkel szemben bizalmatlan Jászi jobb híján támogatta az alapítást, kérve, hogy működjenek együtt az Eperjesen székelő, ugyancsak államalapításra készülő Keleti Tót Tanáccsal. A történelem nem adott esélyt az életképesség bizonyítására, a papíron létező Köztársaság a cseh bevonulással, december 17-én megszűnt.⁷⁹

Epilógus. A Szepesség a két világháború közötti magyarországi közgondolkodásban

A Felföld és ezen belül a Szepesség Csehszlovákiához csatolása feldolgozhatatlan veszteséget jelentett a magyarországi közvélemény számára. Arra egyébként is naponta emlékeztettek a régóta itt működő, valamint a háború után Budapestre érkező menekültek ezrei, köztük ismert közéleti személyiségek, akik valóságos hálózatot alkotva igen erős szellemi potenciált és lobbierőt képviseltek (Gratz Gusztáv külügyminiszter, német kisebbségi politikus, Raffay Sándor evangélikus és Csiszárík János római katolikus püspök, Oszvald György miniszterelnökségi titkár, Flachbart Ernő szerkesztő, Gréb Gyula nyelvész, Bruckner Győző történész, Farkas Imre minisztériumi tanácsos, egyben író, Lám Frigyes és Mohr Győző költő, Loisch János stb.), akik az évtizedek óta létező fővárosi szervezetekben (Szepesi Egyesület Budapesten, Szepesi Iparosok és Kereskedők Egyesülete, Szepesi Társaskör) építették társadalmi életüket, míg az 1920-ban alakult Szepesi Szövetség a nyílt politikálást, a területi revíziót képviselte. A fenti személyiségek tudományos és ismeretterjesztő munkái, továbbá a közösséget regisztráló, mintegy négyezer személy adatait tartalmazó adattár lényegében egy virtuális Szepes vármegyét épített fel Magyarország fővárosában. A közgondolkodásban, a történetírásban az egykori problémákat megkerülve egyre fényesedett a Szepesség emléke, rögzült, ha úgy tetszik, megkövesedett a multikulturális, nyelvileg, vallásilag, társadalmilag toleráns régió ideálképe. Ezt éltették a hírlapi visszaemlékezések, útleírások (Farkas Imre, Bevilaqua Béla, Révay József, Sz. Csorba Tibor stb.),⁸⁰ az irodalomban Krúdy újabb írásai, a tudományban pedig több reprezentatív antológia. Idéztük Haberern J. Pálnak, a Szepesi Egyesület elnökének és Oszvald György miniszteri tanácsosnak a százados kulturális összefonódást méltató szavait.

Az idő előrehaladtával és a revízióval kapcsolatos csalódással (a Szepesség az első bécsi döntéssel nem került

vissza Magyarországhoz) magyarázhatóan még inkább túlfűtöttek a II. világháború alatt megjelent monográfia előszavának sorai: „A Szepesség említésére megdobban a magyar szív. Századokat éltünk át testvéri szeretetben a szepességi németességgel, és századokon keresztül a kölcsönös megértés volt ennek az összetartásnak éltető lelke. Mi kíméltük és tiszteltük szepességi testvéreink nyelvét és sajátos kultúráját, ők pedig lelkük egész melegével ragaszkodtak ahhoz a magyar hazához, a mi közös hazánkhoz, melynek ők éppoly odaadó, hű és áldozatkész polgárai voltak, mint a tőzsgyökeres magyarok. Még csak félreértések sem fordultak elő közöttünk, kölcsönösen kicseréltük szellemi és kulturális javainkat, s veszedelem idején mindenkor együtt tartottunk.”⁸¹ Maga a szerző is az örök, erősen kiszínezett toleranciát emelte ki: a szepességi élet „sohase keresi az elválasztó momentumokat. A cipszer sohase kutatta, hogy sorstársának bölcsőjénél német anya, szlovák dajka vagy magyar anya dúdolta-e az altató dalt. A cipszer nem kereste azt se, hogy társa a protestáns egyháznak tagja-e, a lőcsei katolikus öregtemplomban keresztelték-e meg. A cipszer nem kereste azt, hogy milyen házban született valaki. Nem baj, ha a faluvégi utolsó kis házikóból került is ki, azt is megbocsátotta a cipszer a másiknak, ha véletlenül kastélyban született is, csak becsületesen dolgozzék.”⁸²

Zárszóként külön kell szólnunk a közelebről érintettek, a Csehszlovákiában élő magyarok Szepesség-képéről. Sajátossága, hogy alapvonásai megegyeznek ugyan a magyarországgal, ám gyökeresen eltérő funkcióval s ennek megfelelő hangsúlyokkal. Itt is ezt olvashatjuk: „Szlovenszko városainak, ugyanúgy, mint a svájciaknak, az adja meg különleges zamatját, hogy sok nemzet keveredéséből születtek, mintha az öreg városfalak különleges vegyületet őriztek volna, érintetlenül megmaradt közöttük a német, a szlovák, a magyar jellegzetesség.”⁸³ Ugyanakkor a szlovenszkoói magyar elitnek 1918 után a sikeres jogvédelem és közösségépítés érdekében új, regionális identitást, egyfajta szlovenszkoiságot kellett meghirdetnie, tehát jelenét és jövőjét Prágával, míg múltját, gyökereit és létjogát Budapesttel szemben kellett biztosítania. Bizonyítania, hogy a Felföldön mindig is élt az urbanitás, legfeljebb a dualizmus pesties máza által elfedve, annyira, hogy már lakói sem érzékelték: „A hely, ahonnan származtak, vasútállomásnak számított, ahol átszállni kell és rövid ideig tartózkodni a születés és a Pestre való beérkezés között.” Az államfordulat utáni szlovenszkoói magyar diskurzusban viszont előtérbe került a nagy múltú városok értékkeremtő-értéktörző tevékenysége, s természetesen kiemelt helyet kapott a Szepesség. A vezető publicista,

Szvatkó Pál előbb idézett esszéje szerint városainak lakóit „a gyűjtés, a megtartás, az összetartás, a zárkózottság jellemzi, a keretek elszánt és szívós védelme. Lélekben a szepességi város ma is fallal körülvett középkori erődítmény.”⁸⁴ Ugyanezen kötetben Szalatnai Rezső Lócse példáján keresztül tekintette át ezek megnyilvánulásait, egy másik esszéjében pedig az egész területre vonatkoztatva emelte ki: „A Szepesség a nemzetiségi együttműködés, a béke és megbecsülés tartományaként írta be nevét három nemzedék emlékezetébe. Magyar, szlovák és német barátkozás, egybefonódás és patriotizmus sehol ebben az országban nem fejlődött ki oly őszintén, oly elementáris természetességgel, mint itt.”⁸⁵ A szlovenszói magyarság írástudói a Szepesség múltját és ezáltal jövőjét érezhetően új alapokra szeretnék volna helyezni, azaz a három etnikum egyenrangúságára és egyenlő érdemeikre e páratlan táj arculatának kialakításában.

JEGYZETEK

- 1 A tanulmány a *Contrasting Romanian and Hungarian histories (on the anatomy of the great debates)* című, 128151. sz. nemzetközi OTKA-pályázat keretében készült.
- 2 SZABÓ István: *A magyarság életrajza*. Bp., Franklin, 1941, 31–32.; PALÁDI-KOVÁCS Attila: *A Felföld mint kulturális régió = Ethnographia*, 1994, 1. sz., 11.
- 3 *Szepességi avagy lócsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára*. Szerk. HAIN Gáspár, Bp., Magvető, 1988, 383., 392.; *Magyar Simplicissimus*. Szerk. TURÓCZI-TROSTLER József, ford. VARJÚ Elemér, Bp., Művelt Nép, 1956, 112.
- 4 PUKÁNSZKY Béla: *Magyar-német szellem a Szepességen = Egyetemes Philologiai Közlöny*, 1939, 1–4. sz., 26–29.
- 5 Uo.
- 6 TARNAI Andor: *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*. Bp., Akadémiai, 1969, 47–48.
- 7 Czelder és Rákóczi méltatására lásd Krman Dániel *beszéde Rákóczi zászlainak 1707. márc. 8-i zsolnai felszentelésekor = A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Válogatás hét évszázad írásaiból*. Szerk. KEMÉNY G. Gábor, Bp., Tankönyvkiadó, 1962, 101–104. Bővebben KÄFER István: *II. Rákóczi Ferenc és szabadságharca a szlovák nemzet kultúrájában = Uő: A miénk és az övék. Írások a magyar-szlovák szellemi kölcsönösségről*. Bp., Magvető, 1991, 23–24.
- 8 Lásd KOVÁCS SÁNDOR Iván bevezető tanulmányát = SZEPSI CSOMBOR Márton: *Europica Varietas*. Bp., Szépirodalmi, 1979, 14.
- 9 BRUCKNER Győző: *A Szepesség múltja és mai lakói = A Szepesség. Emlékkönyv a „Szepesi Egyesület Budapesten” fennállásának 50. évfordulójára*. Szerk. LOISCH János, Bp., Kókai Lajos, 1926, 21–22.
- 10 VÁLYI András: *Magyar országnak leírása. III k. Szepes vármegye*. Buda, 1799
- 11 DANKÓ Imre: *Alföldi tanuló cseregyerekek a Szepességen = Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon III*. Bp., Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Scriptum, 1993, 1650.
- 12 KÓSA László: *Gyermekcsere és nyelvtanulás = Uő: Nemesek, polgárok, parasztok*. Bp., Osiris, 2003, 45–53. A kérdéshez lásd még FÜVESSY Anikó: *Debreceni cseregyerekek a szepességi Merényben = Tanulmányok és közlemények*. Szerk. UJVÁRY Zoltán, Debrecen–Szolnok, Ethnica, 1995, 347–361.
- 13 PUKÁNSZKY Béla: *Német polgárság magyar földön*. Bp., Franklin, 1940, 24–29.
- 14 Bővebben MISKOLCZY Ambrus: *Egy historiográfiai hamis alternatíva: jozefinizmus és rendi autonómia, avagy Berzeviczy és Kazinczy vitája = Debreceni Szemle*, 2014, 1. sz., 3–14.
- 15 FRIED István: *Egy elmúlt világ emlékezete. (Kérdések a Szepesség többnyelvűsége, kulturáltsága körül) = Forrás*, 2009, 4. sz., 85.
- 16 Önéletírása magyarul is olvasható. FEST Imre: *Emlékirtaim*. Bp., Universitas, 1999, az idézet a 61. oldalon található. Életútjáról, identitásáról bővebben GERHARD Péter: *Asszimiláció és disszimiláció az önéletírásban. Fest Imre és Edmund Steinacker esete = Aetas*, 2008, 3. sz., 25–45.
- 17 FRIED: *i. m.* (2009), 86.
- 18 VÖRÖSMARTY Mihály: *Rumynak = VÖRÖSMARTY Mihály költői művei I–II*. Bp., Szépirodalmi, 1987, I., 257. Bővebben FRIED István: *Rumy Károly György, a kultúrközvetítő (1828–1847) = Filológiai Közlöny*, 1963, 1–2. sz., 215–216.
- 19 FRIED: *i. m.* (2009), 84.
- 20 FÉNYES Elek: *Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben*. Pest, Trattner-Károlyi, 1837, III., 296–297.
- 21 KOSSUTH Lajos: *Igénytelen nézetek = Pesti Hírlap*, 1842, 184. sz., 705–706. Nézetekre lásd még VARGA János: *A nemzeti nyelv szerepe a polgári fejlődésben = Történelmi Szemle*, 1961, 3. sz., 297.; KOSÁRY Domokos: *A Pesti Hírlap nacionalizmusa 1841–1844 = Századok*, 1943, 402., 408.
- 22 PETŐFI Sándor: *Úti jegyzetek = Tornycok és temetők. Magyar írók utazásai a Felvidéken*. Szerk. FILEP Tamás Gusztáv, TÓTH László, Bp., Ister, 1999, 57.

- 23 TARNÓI László: *Nemzeti azonosságtudat Magyarország 1848 előtti német nyelvű költészetének tükrében = Limes*, 2002, 1. sz., 89., 93–94.
- 24 PUKÁNSZKY: *i. m.* (1940), 55.
- 25 Uo., 59.; KÖVÉR György: *Egy biedermeier cipszer polgárcsalád életstratégiája = Köfállal, sárpalánkkal. Várostartó-
neti tanulmányok*. Szerk. NÉMETH Zsófia, SASFI Csaba, Debrecen, Csokonai, 1997, 177.
- 26 PUKÁNSZKY: *i. m.* (1940), 40–41., 77.
- 27 SZIKLAY László: *Brósz Jonathán = Uő: Együttélés és több-
nyelvűség az irodalomban*. Bp., Gondolat, 1987, 140–160.
- 28 SZEPESI NEMÉNYI Vilmos: *Az ősi Szepesség*. Bp., Singer és Wolfner, 1943, 10.
- 29 Lám Frigyes, tanár, költő, irodalomtörténész és műfordító. Szerk. BAKSA Péter, Győr, Kazinczy Ferenc Gimnázium, 2008.
Újabbban BERZEVICZY Klára: *Lám Frigyes (1881–1955) története a Szepességről* című konferencia-előadás
<https://www.evangelikus.hu/cipszerek-oroksegebeszamoloC3%B3-szepesi-konferenciariol>
- 30 SZATÓCS Károly: *A Panszlavizmus cseh-szláv hősei Lőcsén = Társalkodó*, 1840, 92. sz., 365–366.; MENYŐRI Elek: *A hazánkban tótosodás ügyében = Társalkodó*, 1840, 102. sz., 405–406.
- 31 PUKÁNSZKY: *i. m.* (1840), 82.
- 32 GRACZA György: *Az 1848–49-iki magyar szabadságharc története I–V*. Bp., Lampel Róbert, 1895, IV., 500–503. A magyar szemlélet érvényesítése a szlovák közönség számára PECHÁNY, Adolf: *Dejiny uhorského boja za slobodu r. 1848–49*. Bp., Uhorsko-krajinský vzdelávací spolok slovenský, 1903, 153.
- 33 Uo., 62–63., 83, 85.
- 34 ZSÁMBOKI László: *Bányászat és kohászat a Felvidéken a magyarok évezrede alatt = A Felvidék történeti földrajza. A Nyíregyházán 1998. április 1–3-án megtartott tudományos konferencia előadásai*. Szerk. FRISNYÁK Sándor, Nyíregyháza, az MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete, 1998, 295.
- 35 CZIRFUSZ Márton: *A szepességi szászok a dualizmus korában = Adsumus III. Tanulmányok az V. Eötvös Konferencia előadásából*. Szerk. KAPONYA Zoltán, KOVÁCS István. Bp., ELTE Eötvös József Collegium, 2005, 112.
- 36 FORBERGER Béla: *A szepesi német elem pusztulásáról*. Igló, Ferencz D., 1909, 21., 7–8.
- 37 SZTANCS Gábor: *„Selbständige Zipser Republik”. A szepességi németiség parciális mozgalmá 1918 őszén = Fórum. Társadalomtudományi Szemle*, 2018, 4. sz., 23.
- 38 SZEPESI NEMÉNYI: *i. m.* (1943), 20.
- 39 ULBRICH Gyula – KIRSCHNER János: *A „Szepesi Egyesület Budapesten” 1876–1926 = A Szepesség. Emlékkönyv. i. m.* (1926), 226.
- 40 Az adatok forrása: *A Felvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) megoszlása (1880–1941)*. Szerk. KEPECS József, Bp., KSH, 1995
- 41 SVÁBY Frigyes: *A Lengyelországnak elzálogított XIII szepesi város története*. Lőcse, Szepesmegyei Történelmi Társulat, 1895, 328.; *A Szepesség lakosságának sociologiai viszonyai a XVIII. és XIX. században*. Lőcse, Szepesmegyei Történelmi Társulat, 1901, 84–85.
- 42 FORBERGER: *i. m.* (1909), 10., 32.
- 43 PUKÁNSZKY: *i. m.* (1940), 157.
- 44 FRIED: *i. m.* (2009), 81.
- 45 BEKSICS Gusztáv: *Magyarosodás és magyarosítás, különös tekintettel városainkra*. Bp., Athenaeum, 1883, 7.
- 46 FARKAS Győző: *Zipser lelünk haza száll... = A Szepesség. Emlékkönyv. i. m.* (1926), 5.; FARKAS Imre: *Szepességi diákélet*. Uo., 175–176.
- 47 KRÚDY Gyula: *Lőcse, Késmárk, Igló, Podolin = Utazás a Szepességben*. Szerk. STURM László, Miskolc, Felsőmagyarország, 1998, 5.
- 48 Minderről bővebben BRUCKNER Győző: *A szepesi szász nép*. Budapest, Franklin, 1913, 80–84.; SZEPESI NEMÉNYI: *i. m.* (1943), 198–217.
- 49 SVÁBY: *i. m.* (1895), 6.
- 50 FORBERGER: *i. m.* (1909), 7–8.
- 51 BRUCKNER: *i. m.* (1913)
- 52 BRUCKNER Győző: *A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen. I. (1520–1745)*. Bp., Szepesi Szövetség, Grill, 1922, VII.
- 53 FEKETE NAGY Antal: *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása*. Bp., Akadémia, Országos Levéltár, Felvidéki Tudományos Társaság, Szepesi Szövetség, 1934, 3., 39–40.
- 54 Uo., 35.
- 55 DEMKÓ Kálmán: *Bevezetés és a „Szepesmegyei Történelmi Társulat” 12 évi működésének ismertetése*. Lőcse, Szepesmegyei Történelmi Társulat, 1895, 7. s. k.
- 56 SVÁBY: *i. m.* (1895), 14.
- 57 HRADSKY József: *A szepesi „tíz-lándások széke” vagy a „Kisvármegye” története*. Lőcse, Szepesmegyei Történelmi Társulat, 1895, 23.
- 58 Uo., 161.
- 59 *A Pallas Nagy Lexikona XV. kötet*. Bp., Pallas, 1897, 611.
- 60 BRUCKNER: *i. m.* (1913), 118., 40–42., 169–170., 33.; SVÁBY: *i. m.* (1895), 332.
- 61 *Előszó = A Szepesség. Emlékkönyv. i. m.* (1926), 3.
- 62 OSZVALD György: *A Szepesség kulturális hivatása = Uo.*, 169–170, 173.
- 63 HENSZLMANN Imre: *Lőcsének régiségei*. Bp., MTA,

- 1878; DIVALD Kornél: *A felső-magyarországi renaissance építészet emlékei*. Bp., Pátria, 1900; *Szepesvármegye művészeti emlékei*. Szerk. VAJDOVSZKY János, Bp., Szepesmegyei Történelmi Társulat, 1905–1907; DIVALD Kornél: *Magyarország csúcsíveskori szárnyasoltárai I–II*. Bp., Pátria, 1909–1911, stb. Divald munkamódszereire, úti élményeire lásd Uő: *Felvidéki séták*. Bp., Szent István Társulat, 1925
- 64 BELUSZKY Pál: *A Felvidék városhálózata a 20. század elején = A Felvidék történeti földrajza. i. m.* (1998), 439., 450–454. A Felföld irodalmi ábrázolására általában lásd: BRUCKNER: *i. m.* (1913), itt: *A szepesi százsz nép a magyar irodalomban*, 154–161. SZELENYI Ödön: *A Szepesség a magyar irodalomban = Emlékkönyv a Szepesi Szövetség tízéves fennállása alkalmából*. Szerk. MOHR Győző, Bp., Szepesi Szövetség, 1930, 180–193.; SCHÖPFLIN Aladár: *A Felvidék a magyar irodalomban = A tölgyerdőre épült város. Felföldi tájak, városok*. Szerk. FILEP Tamás Gusztáv, SZŐKE Edit, Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 1996, 132–141.
- 65 JÓKAI Mór: *A lócsei fehér asszony*. Bp., Révai testvérek, 1909, 7–9.
- 66 Felföldi tárgyú műveihez lásd LÁM Frigyes: *Jókai és a Szepesség = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1943, 4. sz., 293–305.; FRIED István: *Jókai Mór szlovák tárgyú regényeinek forrásaihoz* (Szomorú napok; Akik kétszer halnak meg) = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1974, 1. sz., 84–87.; MERVA Attila: *Jókai és a Felvidék. Jókai felvidéki témájú regényeinek hátteréhez = Tempevölgy*, 2014, 2. sz., 72–81.
- 67 A mikszáthi Felföld-kép elemeihez lásd KISS Gy. Csaba: *A Beszterce ostroma interetnikus olvasatban = Uő: Nyugaton innen – keleten túl*. Miskolc, Felsőmagyarország, 2000, 199–216.; *Felső-Magyarország mint irodalmi mítosz* (Mikszáth Kálmán: *A fekete város*) = Uo., 217–226.; WLACHOVSKÝ, Karol: *Mikszáth Kálmán, Svetozár Hurbán Vajanský és a szlovák–magyar kapcsolatok*. Ford. BEREZKI Mária = *Limes*, 1999, 1. sz., 25–30.; Uő: *Mentális mítoszok Mikszáth szlovákképében*. Ford. G. KOVÁCS László = *Acta Museologica Hungarica I. A Szlovákiai Magyar Kultúra Múzeuma Értesítője*. Szerk. SIPOS Szilvia, Pozsony, Szlovákiai Magyar Kultúra Múzeuma, Hagyományok és Értékek Polgári Társulás, 2007; FÜLÖPOVÁ, Marta: *Mikszáth Kálmán, a tót atyafi = Jelenkor*, 2012, 7–8. sz., 756–767.
- 68 KRÚDY Gyula: *Szindbád, a hajós első utazása* [1911] = *Szindbád*. Szerk. KOZOCSA Sándor, Bp., Szépirodalmi, 1985, 30.
- 69 KRÚDY Gyula: *A podolini kísértet*. Bp., Szépirodalmi, 1966, 5.
- 70 KRÚDY Gyula: *Utazás a Szepességben = A cirkuszkirály*. Bp., Móra, 1982, 337. Szepességi témájú rövidebb írásainak gyűjteménye: *Utazás a Szepességben. i. m.* (1998). Felföldiségéhez lásd STURM László: *A szepességi kisváros Krúdy Gyula világában = A Duna vallomása. Tanulmányok Käfer István hetvenedik születésnapjára*. Szerk. ÁBRAHÁM Barna, PILECKY Marcell, Piliscsaba, PPKE BTK, 2006, 447–454.; GINTLI Tibor: *A Szindbád ifjúsága és az Ezeregyéjszaka Szindbád-történetei = Irodalomismeret*, 2013, 3. sz., 46–55.
- 71 BENCSIK Péter: *Csehszlovákia története dokumentumokban*. Bp., Napvilág, 2016, 47–48.
- 72 Szepes vármegye közgyűlésének rendkívüli ülése. Štátny archív v Prešove – Pracovisko Archív Poprad (Eperjesi Állami Levéltár Poprádi Levéltári Részlege), Késmárk, jegyzőkönyv 1918–1919. A Határozat sajtóközlése: *Szepesi Lapok*, 1918. október 26., 1–2. Mindkettőt részleteiben idézi: SZTANCS: *i. m.* (2018), 24–25.
- 73 Idézi: uo.
- 74 Uo.
- 75 Uo., eredeti sajtóközlés: *Végzetes órákat élünk! = Szepesi Hírnök*, 1918. november 2., 3.
- 76 *Szepesvármegye rendkívüli közgyűlése = Szepesi Hírnök*, 1918. november 20. A közgyűlés ismertetése: SZTANCS: *i. m.* (2018), 27.
- 77 Uo., 33–37.
- 78 Uo., 37. Az idézett írás: *Szepusi köztársaság = Szepesi Lapok*, 1918. november 16., 1.
- 79 SZTANCS: *i. m.* (2018), 38–39.
- 80 *Szepesiek címtára*. Szerk. FÖRSTER Rezső, Bp., Szepesi Szövetség, 1931. Elemzését és a meghatározó személyek, művek csokorba gyűjtését lásd ABLONCZY Balázs: *„Lesz még kikelet a Szepesség felett” Kormányzati befolyás és a menekült hálózatok társadalma a két világháború közötti Magyarországon = Uő: Nyombiztosítás. Letűnt magyarok*. Pozsony, Kalligram, 2011, 131–132., 146. skk.
- 81 LUKÁCS György: *Előszó = SZEPESI NEMÉNYI: i. m.* (1943), 7.
- 82 SZEPESI NEMÉNYI Vilmos: *Cipszerország = Uo.*, 35.
- 83 SZVATKÓ Pál: *Szlovenszkói városok = Szlovenszkói városképek. Kassa, Érsekújvár, Eperjes, Losonc, Lőcse*. Miskolc, Felsőmagyarország, 1999, 6.
- 84 Uo., 7., 11.
- 85 SZALATNAI Rezső: *Utazás a Szepességben = A tölgyerdőre épült város. i. m.* (1996), 41–42.